

Artykuł pochodzi z książki:

Piotr Müldner-Nieckowski, Łukasz Müldner-Nieckowski: *Nowy szkolny słownik frazeologiczny*, wydanej przez Świat Książki, Warszawa 2004.

Wprowadzenie do frazeologii

Piotr Müldner-Nieckowski

W słownikowych zasobach związków frazeologicznych występuje bardzo duża liczba frazemów i znacznie mniejsza idiomów. Rozpowszechniona praktyka ograniczania frazeologii do idiomatyki i pomijania roli frazemów jest oceniana jako szkodliwa zarówno z punktu widzenia osoby uczącej się języka, jak i jej nauczyciela. W poniższym zwięzłym przeglądzie pojęć dotyczących funkcji, budowy, składni i zastosowania frazeologizmów położono nacisk na ukazanie współlistnienia tych dwóch typów połączeń wyrazowych jako równoprawnych. Biegłość w rozumieniu i używaniu frazemów i idiomów jest równie ważna jak umiejętność posługiwania się pojedynczymi wyrazami i gramatyką.

Pojęcia podstawowe

Frazeologią nazywamy:

1. Dział nauki (językoznawstwa) zajmujący się analizą i opisem istniejących w języku utrwalonych połączeń wyrazów.

2. Zbiór utrwalonych połączeń wyrazów występujących w danym języku albo w określonym zbiorze tekstów, na przykład w słowniku, dziele literackim.

3. Potocznie nietypowy sposób wyrażania się (np. *Co ty mi tu mówisz taką frazeologią, nic z tego nie rozumiem!*) albo połączenie wyrazów, które niesie nowe znaczenie (np. *Autor używa ciekawej frazeologii, która nadaje jego tekstom szczególne zabarwienie. Co to za frazeologia! Błąd na błędzie.*).

O **utrwalonym** (utartym) **połączeniu wyrazów** mówimy wtedy, kiedy jest ono używane przez dużą grupę ludzi w długim okresie.

Produktem języka albo **językowym** nazywamy połączenie wyrazów, które powstaje doraźnie, na użytek jednej wypowiedzi. Produkty języka nie są zaliczane do związków frazeologicznych, ponieważ **nie są utrwalone** w języku.

Na przykład: *zielona palma, żółta palma, sok ogórkowy, zapach ogórkowy, twórczość poetycka, twórczość plastyczna, ktoś wysyła podanie, ktoś zanoszi podanie*. Wyrażenia te powstały na skutek dowolnego doboru wyrazów, a nie dlatego że przyjęły się do nazywania określonych rzeczy, czynności lub stanów.

Związkiem frazeologicznym (frazeologizmem) nazywamy **utrwalone połączenie** co najmniej dwóch wyrazów. Podstawowym czynnikiem wiążącym te wyrazy jest **znaczenie** związku jako całości. Zjawisko to nazywamy **łączliwością semantyczną**² (leksykalną). Innym czynnikiem wiązania wyrazów

² *Łączliwość* – skłonność wyrazów do łączenia się. *Semantyka* – nauka zajmująca się m.in. znaczeniem wyrazów i związków frazeologicznych.

w związku frazeologicznym jest **składnia** (rekcja), połączenie oparte na ogólnych zasadach gramatyki.

Frazemem (połączeniem frazeologicznym) nazywamy taki związek frazeologiczny, którego łączliwość semantyczna jest do pewnego stopnia zrównoważona ze składniową. Sens całego wyrażenia mieści się w znaczeniu jednego z wyrazów. Wyraz taki nazywamy **nadrzędnym** (dominującym, określanym), bo to on jest określany przez pozostałe składniki frazeologizmu.

Na przykład: *palma pierwszeństwa* (słowo określane: 'pierwszeństwo'), *sezon ogórkowy* (słowo określane: 'sezon'), *radosna twórczość* (słowo określane: 'twórczość'), *ktos składa podanie* (słowo określane: 'podanie').

Frazemy jako jednostki znaczeń istnieją w języku obok słów. W mowie są używane równie często jak ich doraźne odpowiedniki. Można co prawda użyć zwykłych produktów języka i powiedzieć: *pierwszeństwo* (zamiast „palma pierwszeństwa”), *okres, w którym nie ma ważnych informacji prasowych* (zamiast „sezon ogórkowy”), *bezmysłne działanie* (zamiast „radosna twórczość”), *ktos wysłał pocztą podanie do urzędu* (zamiast „ktos składa podanie”), ale w wielu wypadkach chętniej korzysta się z utrwalonych form frazeologicznych, z frazemów i idiomów.

Idiomem (związkiem idiomatycznym) nazywamy taki związek frazeologiczny, którego łączliwość semantyczna przeważa nad składniową. W idiomie suma znaczeń wyrazów oraz znaczenie każdego wyrazu z osobna są inne niż znaczenie całości związku frazeologicznego.

Na przykład: *piąte koło u wozu* ('coś, co jest zbędne', więc ani koło, ani u wozu, ani piąte i ani piąte koło u jakiegoś wozu); *kubek w kubek* ('identyczny', zatem nie chodzi tu o żaden kubek ani o to, że kubek znajduje się w kubku); *nie w kij dmuchał* ('niezwykły', więc nie chodzi tu ani o kij, ani o dmuchanie, ani o dmuchanie w kij), *sól ziemi* ('najbardziej wartościowi ludzie', zatem ani sól, ani ziemia, ani sól znajdująca się w ziemi), *słomiany ogień* ('przemijający zapał', a więc nie ogień, nie słomiany i nie palenie się słomy).

Rozpoznawanie **homonimii**³ jest jednym z warunków poprawnego posługiwania się związkami frazeologicznymi.

Homonimem⁴ związku frazeologicznego nazywamy identyczny zapis, ale o innym znaczeniu. **Wyrażenie** *czarny koń* jako związek frazeologiczny znaczy 'ktoś, kto niespodziewanie wygra', ale ma on homonim, który znaczy dosłownie 'koń o czarnej sierści' i wtedy uznajemy go za produkt języka, który jest **homonimem dosłownym** idiomu⁵.

³ *Homonimia* – wieloznaczność, współmienność.

⁴ *Homonim* – tu: każde spośród wyrażen, które mają jednakowe brzmienie i jednakową pisownię, ale odmienne znaczenie i często pochodzenie.

⁵ Słownik podaje znaczenia homonimów dosłownych tylko w tych hasłach, w których jest to niezbędne dla pełnego rozumienia związku frazeologicznego.

Istnieją również **homonimy frazeologiczne**, to znaczy połączenia wyrazów identyczne w zapisie, ale różne co do znaczenia przenośnego i jednocześnie będące związkami frazeologicznymi.

Na przykład: wyrażenie *radosna twórczość* ma dwa znaczenia przenośne 'działanie bez troski i bezmyślne' i 'rzecz wykonana bez talentu, nieumiejętnie'. Są to homonimy frazeologiczne tego wyrażenia. Ale ma ono również homonim dosłowny, który znaczy 'twórczość sprawiająca radość' i jest zwykłym produktem języka.

Pochodzenie związków frazeologicznych ⁶

Pochodzenie większości związków frazeologicznych jest nieznane. Można się jedynie domyślać, jakie okoliczności i jakie skojarzenia znaczeniowe doprowadziły do powstania poszczególnych wyrażen, ale nie wiemy, kiedy, gdzie i przez kogo zostały one wypowiedziane po raz pierwszy. Ponieważ proces utrwalania się wyrażen w języku ogółu jest długotrwały, wiele postaci pierwotnych uległo przekształceniu. Niektóre nadal się zmieniają, gdyż słowotwórstwo jest jedną z głównych cech języka żywego. Z tego powodu zanikają formy źródłowe, a pozostają jedynie końcowe (wynikowe) i niektóre przejściowe.

Do związków frazeologicznych, których autorzy są znani albo które występują w znanych tekstach anonimowych, zaliczamy **skrzydlate słowa**⁷. Są to cytaty z dzieł, tytuły, strzępy przemówień, powiedzonka osób publicznych itp. Nie każdy cytat może być jednak skrzydlatym słowem, musi on być obrazowy, barwny, aluzyjny⁸ i łatwo zapadać w pamięć. Na skutek częstego używania upowszechniają się i niewiele osób pamięta, że mają one autora⁹.

Na przykład: *Kobieto, puchu marny!* (Adam Mickiewicz). *Królestwo za konia* (William Szekspir). *Co tam, panie, w polityce?* (Stanisław Wyspiański). *Pijane dziecko we mgle* (Tadeusz Żeleński-Boy). *Więcej światła!* (Johann Wolfgang Goethe). *Jestem za, a nawet przeciw* (Lech Wałęsa). *Zbrodnia i kara* (Fiodor Dostojewski). *Miliard w rozumie* (telewizja, teleturniej). *Stawka większa niż życie* (telewizja, serial). *Od Annasza do Kajfasza* (Biblia). *Głos wołającego na puszczy* (Biblia). *Szyfowa praca* (mitologia). *Szyfowe prace* (Stefan Żeromski). *Puszka Pandory* (mitologia).¹⁰

⁶ Więcej na ten temat w: Andrzej Maria Lewicki, Anna Pajdzińska: *Frazeologia*, w: *Współczesny język polski*. Red. J. Bartmiński. Lublin 2001.

⁷ Skrzydlate słowa należą do frazeologii, jeżeli nie są pojedynczymi wyrazami ani tekstami dłuższymi niż zdanie. Podają je słowniki specjalizowane (patrz: Literatura uzupełniająca).

⁸ Jadwiga Tarsa: *Dyskretny urok nagłówka, czyli skrzydlate słowa na łamach dzisiejszej prasy*. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Opolskiego, t. 34, Opole 1995, s. 101 – 107.

⁹ Jadwiga Tarsa, op.cit.

¹⁰ Większość przykładów za Wojciechem Chlebda, wg: Chlebda W., Mokijenko Walerij M., Szuleżkowa Świętłana G.: *Rosyjsko-polski słownik skrzydlatych słów*. Łask 2003.

W powyższych przykładach obok form, których autorzy są znani, występują **biblizmy**, związki frazeologiczne pochodzące z Biblii, oraz **mitologizmy**, mające źródło w mitach greckich i rzymskich. Stanowią one grupę stosunkowo niewielką, ale ważną z punktu widzenia dziedzictwa kultury. W języku codziennym odgrywają małą rolę, większą w książkowym.

Pogranicze frazeologii

Paremie, to jest **aforyzmy** i **maksymy** (których autorzy są znani), **sentencje** i **przysłowia** (których autorstwo jest nieznane), przez niektórych polskich językoznawców są uważane za jednostki języka, które nie należą do frazeologii. Jednak paremie mogą niekiedy funkcjonować w zdaniach jako ich nieodłączne składniki znaczeniowe, dlatego pewną grupę takich form uznajemy za związki wyrazów znajdujące się na pograniczu frazeologii.

Na przykład: w zdaniu *Ten nieokrzesany kierownik wciąż nas przekrzykiwał, bo próżna beczka najgłośniej brzęczy* zastosowano przysłowie *próżna beczka najgłośniej brzęczy* ('głośne zachowanie cechuje głupców').

Przysłowia są to niewielkie teksty, mające postać zdania lub jego równoważnika i przenośne znaczenie, które swoim obrazem zastępuje jakieś pojęcie abstrakcyjne.¹¹

Do pogranicza frazeologii należą także **zestawienia**.

Zaliczamy do nich:

1. **Terminy**, wielowyrazowe nazwy o specjalnym znaczeniu, stosowane w nauce, sztuce, sporcie, technice, medycynie itp.

Na przykład: *wnioskowanie przez analogię, styl gotycki, spółgłoska wargowa, kwas siarkowy, rzut karny, znieczulenie miejscowe*.

2. **Rzeczowniki wielowyrazowe**, nazwy o znaczeniu ogólnym zbudowane z wielu słów, używane w języku ogólnym.

Na przykład: *samochód ciężarowy, płatki owsiane, maszyna do pisania, wieczne pióro, taśma klejąca, konto oszczędnościowe, telefon komórkowy*.

3. **Połączenia publicystyczne**, wielowyrazowe określenia, które są używane przez dziennikarzy, polityków.

Na przykład: *polityka fiskalna, władza państwowa, kampania wyborcza, debata parlamentarna, posiedzenie rządu*.

4. **Komendy, rozkazy, dyrektywy**, wielowyrazowe wypowiedzenia, które ze względu na szczególną ważność przekazu mają ściśle ustaloną formę i są używane tylko w tej postaci i tylko w konkretnych sytuacjach.

Na przykład: *na prawo patrz, biegiem marsz, maszyny stop, droga wolna*.

¹¹ O definicji i istocie przysłowia więcej m.in. w pracy Juliana Krzyżanowskiego: *Dzieje przysłowia polskiego w toku pięciu wieków*, w: *Nowa księga przysłów polskich*, t. I, str. VII-XXXIX, PIW, Warszawa 1969.

Klasyfikacje związków frazeologicznych

Związki frazeologiczne¹², jak już wspomniano, są jednostkami słownika większymi niż jeden wyraz. Z punktu widzenia systemu języka typowy związek frazeologiczny spełnia co najmniej dwa z trzech warunków:

1. Jest połączeniem dwóch lub większej liczby segmentów akcentowych (taktów; jednostek, z których każda ma własne pole znaczeniowe).
2. Jest połączeniem składników kształtowo utożsamianych z wyrazami, które są powiązane w sposób właściwy wyrazom.
3. Jest nieciągły, to znaczy jego składniki mogą być zamieniane miejscami albo rozdzielane innymi jednostkami, tj. są przestawialne i rozsuwalne¹³.

Każda jednostka frazeologiczna wymaga akceptacji społecznej, to znaczy utrwalenia w języku.

Typologia związków frazeologicznych Lewickiego¹⁴

Typologia porządkuje wszystkie możliwe związki frazeologiczne, tak jak gramatyka opisuje właściwości wyrazów, części zdania i mechanizmy je wiążące.

Ze względu na budowę (morfologię) i składnię związki frazeologiczne dzielimy na:

1. **Frazy**, które mogą być używane jako kompletne zdania i do takiej funkcji nie wymagają żadnych uzupełnień. Frazy mogą wchodzić w skład dłuższych tekstów lub stanowić replikę w dialogu.

¹² Opis składni związków frazeologicznych na podstawie: Andrzej Maria Lewicki: *Składnia związków frazeologicznych*. Biul. Pol. Tow. Językoznawczego, z. 40, 1983, s. 75–83.

¹³ Por. Andrzej Bogusławski, Jan Wawrzyńczyk: *Polszczyzna, jaką znamy. Nowa sonda słownikowa*. Warszawa 1993, s. 26.

¹⁴ Typologię związków frazeologicznych podał prof. Andrzej Maria Lewicki w 1983 r. w pracy: *Składnia związków frazeologicznych*, op.cit. Stosowana do niedawna **klasyfikacja prof. Stanisława Skorupki** ma obecnie znaczenie jedynie historyczne. Oto ona.

Ze względu na budowę związki frazeologiczne dzielą się na: 1. *Frazy*, to jest zespoły wyrazów złożone z członów rzeczownikowych i czasownikowych, mające postać zdania. Na przykład: *burza huczy; sztandary łopoczą na wietrze; serce boli; nie ma tego złego, co by na dobre nie wyszło*. Do fraz należą też przysłowia, powiedzenia, sentencje, maksymy. 2. *Zwroty*, to jest zespoły wyrazów, w których człon podstawowy ma charakter czasownikowy (werbalny). Na przykład: *ruszać z kopyta, pleść trzy po trzy, prawdę mówiąc*. 3. *Wyrażenia*, to jest zespoły wyrazów mające charakter rzeczownikowy (imienny, nominalny), a także wszelkie utarte połączenia przymikowe, przysłówkowe i spójnikowe. Na przykład: *mądrość książkowa, syneček mamusi, słodkie lenistwo, parszywa owca; na bok, co chwila, po kryjomu*. Do wyrażen należą także złożenia dwu- i więcej wyrazowe tej samej kategorii gramatycznej (wyrażenia szeregowe). Na przykład: *zbrodnia i kara; blaski i cienie; krótko i węzłowato*. W klasyfikacji tej idiomy nosiły nazwę związków stałych (trwałych), frazemy związków łączliwych, a produkty języka związków luźnych.

Na przykład: *Wyszło szydło z worka. Ręce opadają. Na dwoje babka wróżyła.*

W dialogu: *Jak sądzisz, zdążymy na pociąg? – Na dwoje babka wróżyła.*

2. **Zwroty**, które pełnią funkcję czasowników. Aby utworzyć zdanie, trzeba je uzupełnić składnikiem typu rzeczownikowego, który określi, do kogo lub czego frazeologizm się odnosi.

Na przykład: *trząść się jak galareta – ktoś trzęsie się jak galareta. Akcje idą w górę – czyjeś, czegoś akcje idą w górę.* Niektóre zwroty nie zawierają czasownika, ale pełnią funkcję czasownika. Na przykład: *ktoś, coś w krzyk; ktoś, coś w nogi.*

3. **Wyrażenia rzeczownikowe**, które pełnią funkcję rzeczowników.

Na przykład: *biały kruk, twardy orzech do zgryzienia, ni to ni sio, kula u nogi, kukułcze jajo, pies ogrodnika.*

4. **Wyrażenia określające**, które określają rzeczowniki, czasowniki, przymiotniki i przysłówki.

Na przykład: *jaki taki, pierwszy lepszy, z krwi i kości, z duszą na ramieniu, krótko i węzłowato, na chybcika, (cicho) jak makiem zasiał, jak z krzyża zdjęty.*

5. **Wskaźniki frazeologiczne**, które pełnią funkcje pomocnicze (1) przyimków, (2) spójników i (3) partykuł.

Na przykład: (1) *w związku z czymś; w ramach czegoś; (2) albo... albo...; o tyle... o ile...; (3) że też; też mi coś; rzecz jasna; otóż to.*

Do typologii Lewickiego należy również semantyczny podział związków frazeologicznych na idiomy i frazemy, o których jest mowa w pierwszej części niniejszego rozdziału. Typologia stawia przysłowia poza granicą frazeologii.

Klasyfikacja funkcjonalna (słownikowa)¹⁵

Klasyfikacja ta umożliwiła rozpoznawanie budowy haseł słownika frazeologicznego, a także pozwala na swobodne korzystanie z jednostek słownikowych w zakresie podanym we wzorcach hasłowych.

Ze względu na sposób i zakres użycia oraz wzajemny stosunek związki frazeologiczne dzielimy na:

1. **Związki frazeologiczne zamknięte**, to jest takie, które są kompletnymi wielowyrazowymi odpowiednikami wyrazów. Są one wbudowywane do zdania tak, jak nakazują ogólne zasady gramatyki (rekcji). Ich istotną cechą jest to, że mogą także (ale nie muszą) być składnikami innych związków frazeologicznych.

Na przykład: *klamka zapadła, bierny opór, orzeł czy reszka, pierwsza kobieta, czarna polewka, miejsce przeznaczenia, ziemia przodków, pogoda dla bogaczy.*

2. **Związki frazeologiczne formalne**, to jest takie, które zostały utworzone na potrzeby jednoznacznego porozumiewania się w okolicznościach ściśle

¹⁵ Klasyfikację funkcjonalną podał Piotr Müldner-Nieckowski w 2003 r. w pracy: *Wybrane pojęcia z zakresu frazeologii*, w: *Wielki słownik frazeologiczny...*, op.cit., s. 16 – 18.

określonych. Mają co prawda cechy związków zamkniętych, ale są kompletnymi odrębnymi wypowiedziami i dlatego nie mogą być składnikami innych związków frazeologicznych, a więc muszą być zaliczone do osobnej klasy. Wyróżniamy tu: **a) komendy** (rozkazy, np. *na prawo patrz*) i **komunikaty dyrektywne** (jednoznaczne informacje niezbędne do podjęcia decyzji, zwłaszcza w sytuacjach zagrożenia, np. *droga wolna*); **b) terminy**, to jest nazwy rzeczy, czynności lub stanów związane z konkretnymi sytuacjami zawodowymi, naukowymi, społecznymi (np. *wnioskowanie przez analogię, głowa przyśrodkowa mięśnia czworogłowego uda, ruch jednostajnie przyspieszony*).

3. **Związki frazeologiczne otwarte**, to jest takie, co do których niezbędne są dodatkowe informacje o budowie, składni i zakresie znaczenia. Informacje te mówią, jak zbudować wypowiedzenie, i są zawarte we **wskaźnikach** podanych w hasłach słownika. Hasła są niejako otwarte na aktywność osoby, która chce ich użyć. W czasie tworzenia wypowiedzi wskaźniki mogą być zastępowane wyrazami z określonego zakresu. Niekiedy zakres znaczenia wyrazów wstawianych jest wyraźnie podawany przez słownik w postaci **wykazu do wyboru**, kiedy indziej tylko za pomocą **zaimka wskazującego** typu «*ktoś*», «*coś*», «*gdzieś*», «*ileś*» albo **czasownika wzorcowego** typu «*robi coś*», «*dzieje się*». Odrębnym rodzajem wskaźnika jest **składnik pomijalny**, to znaczy taki, który bez szkody dla znaczenia i poprawności językowej może wypaść z wypowiedzenia.

System wskaźników ilustruje tabela 1.

Rozwój zasobów frazeologicznych języka

Związki wyrazowe syntaktyczne (produkty języka) mogą się w naturalny sposób przekształcać i następnie utrwalają jako powszechnie używane frazemy lub idiomy. Zjawisko to nazywamy **frazeologizacją**. Wśród mechanizmów frazeologizacji należy wymienić opisane dalej parafrazy i innowacje.

Jeśli frazemy lub idiomy z biegiem czasu zmieniają znaczenie¹⁶, ale nie zmieniają funkcji (tzn. frazemy pozostają frazemami, a idiomy idiomami), to formy o nowym znaczeniu nazywamy **neosemantyzmami frazeologicznymi**.

Jeżeli frazemy otrzymują nowe znaczenie i jednocześnie przekształcają się w idiomy, to formy końcowe tego procesu można nazwać **neoidiomami**¹⁷.

Na przykład: produkt języka *ktoś robi komentarze* pierwotnie znaczył jedynie 'komentuje'. Po utrwaleniu się miał status frazemu, to jest frazeologizmu stale używanego w tej samej postaci w tych samych sytuacjach. W następnym okresie

¹⁶ Mechanizmy przemian semantycznych frazeologizmów opisała Grażyna Majkowska w pracy: *Klasyfikacja semantyczna zamierzonych modyfikacji związków frazeologicznych, w: Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej I*, Wrocław 1980.

¹⁷ Nazwa „neoidiom” została tu utworzona przez analogię do wyrazu „neosemantyzm”.

Frazeologizm otwarty	Składniki frazeologizmu				Przykłady użycia
	obowiązkowe			nieobowiązkowe	
	wskaźniki zaimkowe	wskaźniki czasownikowe	wskaźniki wyboru	wskaźniki pomijalne	
« <i>ktoś</i> » milczy jak grób	« <i>ktoś</i> »				O tym zdarzeniu mama nie chciała mówić, milczała jak grób.
« <i>coś</i> » nie (chce, może) przejść « <i>komuś</i> » przez gardło	« <i>coś</i> » « <i>komuś</i> »		(chce, może)		Ta przykra wiadomość nie chciała mi przejść przez gardło.
« <i>gdzieś</i> » jest [« <i>komuś</i> »] zimno jak w psiarni	« <i>gdzieś</i> » [« <i>komuś</i> »]			[« <i>komuś</i> »]	W domu było zimno jak w psiarni. Było mi tam zimno jak w psiarni.
(« <i>ktoś</i> » « <i>robi coś</i> », « <i>coś</i> » « <i>dzieje się</i> ») na zamówienie społeczne	« <i>ktoś</i> » « <i>coś</i> »	« <i>robi coś</i> » « <i>coś</i> dzieje się»			Przygotowywali ustawę na zamówienie społeczne, ale jakoś zapomnieli ją ze społeczeństwem uzgodnić. Nowe przedszkole powstaje na zamówienie społeczne.
« <i>ktoś</i> » wbija « <i>komuś</i> » [« <i>coś</i> »] [młotkiem] do głowy	« <i>ktoś</i> » « <i>komuś</i> » [« <i>coś</i> »]			[młotkiem] [« <i>coś</i> »]	Ojciec stale wbija mi do głowy, żebym do fryzjera chodził co miesiąc. Mama wbijała mi do głowy zasady dobrego wychowania. Wbijam ci algebrę młotkiem do głowy, a ty nadal nic nie rozumiesz.

Tabela 1. Wskaźniki frazeologizmów otwartych i sposób korzystania z nich.

frazem przekształcił się w neoidiom, który otrzymał znaczenie 'ktoś wyraża niekorzystne opinie, krytykuje'.

Zwrot *ktoś stoi na niepewnym gruncie* jako produkt językowy (a następnie też jako frazem) oznaczał 'ktoś stoi na podłożu, które nie zapewnia zachowania równowagi', ale jako neoidiom oznacza dzisiaj 'ktoś czuje się niepewnie, znajduje się w sytuacji zagrożenia, nie ma w nikim albo w niczym oparcia'.

Mechanizm powstawania związku wyrazów **na wzór** istniejącego, ale o nowej budowie i nowym znaczeniu, a także rezultat tego procesu nazywamy **parafrazą**¹⁸ związku frazeologicznego. W wyniku przekształceń ze wzorca pozostaje zwykle tylko jeden człon, zwany motywującym¹⁹, który jest wspólnym składnikiem znaczeniowym formy wyjściowej i nowego frazeologizmu. Pozostałe składniki są zastępowane innymi.

Na przykład: zwrot *ktoś zapala świecę, łuczyczo, lampę (naftową)* był formą pierwotną, ale został wykorzystany jako wzór dla parafrazy *ktoś zapala żarówkę* i *ktoś zapala światło*, wreszcie także dla zwrotu *ktoś zapala telewizor, radio*. Wyrazem motywującym jest tu czasownik *zapalać*, którego znaczenie z 'wzniesąć płomień' uogólniło się do 'uruchamiać (urządzenie elektryczne, gazowe, świecące)'.

Błędy frazeologiczne

Innowacje frazeologiczne

Słownik podaje związki frazeologiczne w formie uznanej za najczęściej występującą, a więc przyjętą jako **normę języka**. Norma wyznacza granice poprawności zapisu (kształtu całości i wyrazów składowych) oraz znaczenia związku frazeologicznego.²⁰ Odstępstwa od normy nazywamy innowacjami frazeologicznymi²¹.

Innowacje uważamy za **świadome i dopuszczalne**, jeżeli występują w wypowiedziach, które mają na celu zaskoczenie odbiorcy, np. w żarcie, dowcipie, grze językowej, albo trafnie nadają tekstowi specjalny sens, np. w poezji, prozie artystycznej²².

¹⁸ Por. Katarzyna Mosiołek-Kłosińska: *Innowacje frazeologiczne jako źródło powstawania nowych jednostek leksykalnych*, w: *Problemy frazeologii europejskiej* V, 2002, s. 21 – 34.

¹⁹ Por. Anna Pajdzińska: *Elementy motywujące znaczenie w składzie związków frazeologicznych*, w: *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej* III, Wrocław 1985.

²⁰ Więcej na ten temat m.in. w pracy Stanisława Bąby: *Struktura normy frazeologicznej*, w: *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej* III, Wrocław 1985.

²¹ Innowacje frazeologiczne opisuje m.in. Stanisław Bąba w pracy: *Innowacje frazeologiczne współczesnej polszczyzny*, Poznań 1989. Poprawność frazeologiczną omawia praca tegoż autora: *Twardy orzech do zgryzienia, czyli o poprawności frazeologicznej*, Poznań 1986. Niektóre przykłady za: Janina Kwiek-Osiowska: *ABC polskiej gramatyki, leksykon szkolny*, Warszawa 1993.

²² Por. Anna Pajdzińska: *Frazeologizmy jako tworzywo współczesnej poezji*, Lublin 1993.

Za **błąd frazeologiczny** uważamy innowację, która bezcelowo wykracza poza normę języka, zmienia strukturę i znaczenie związku frazeologicznego, a przez to obniża jakość wypowiedzi i wypacza jej sens. Takich innowacji zwykle dokonuje się nieświadomie na skutek niezajomości budowy i znaczenia związków frazeologicznych, a także niewiedzy co do znaczenia i gramatyki wstawianych lub wymienianych wyrazów.

Wyróżniamy:

1. **Innowacje kontaminujące** (krzyżujące), które polegają na krzyżowaniu dwóch frazeologizmów o podobnym znaczeniu, np. **ktoś gra główne skrzypce*²³ (skrzyżowano zwroty *ktoś gra pierwsze skrzypce* i *ktoś gra główną rolę*).

2. **Innowacje regulujące**, które polegają na zmianie:

- a. liczby, np. **Wszystkie sprawy wyłożył im kawa na ławy* (zmieniono liczbę pojedynczą wyrazu *ława* w zwrocie *wyłożyć kawa na ławę*),
- b. strony, np. **To świetny zespół, kierownik dobrał do niego ludzi jak łyse konie* (zmieniono stronę czasownika *dobierać* w zwrocie *ktoś dobrał się jak łyse konie*),
- c. aspektu (dokonanego, niedokonanego), np. **coś pali na panewce* (zamiast *coś spaliło na panewce*),
- d. postaci jednego ze składników, np. **ktoś robi coś pod płaszczem czegoś* (zamiast *ktoś robi coś pod płaszczykiem czegoś*),
- e. schematu składniowego, np. **ktoś stawia krzyżyk na coś* (zamiast *ktoś stawia krzyżyk na czymś*),
- f. przeczenia lub twierdzenia, np. **na naszym oleju twoje auto daleko zajedzie* (zamiast frazy na *⟨takim postępowaniu⟩ ktoś daleko **nie** zajedzie*).

3. **Innowacje rozwijające**, które polegają na uzupełnianiu składu słownikowej postaci związku frazeologicznego nowymi składnikami, np. **komuś ciężki kamień spada z serca* (we frazie *komuś kamień spada z serca* dodano wyraz *ciężki*).

4. **Innowacje skracające** (redukujące), skróty frazeologiczne, które polegają na uszczuplaniu składu słownikowej postaci związku frazeologicznego, np. **ktoś rzuca kłody* (zamiast *ktoś rzuca kłody pod nogi*).

5. **Innowacje uzupełniające**, polegające na użyciu związku frazeologicznego, który nie mieści się w normie, na przykład zapożyczenia (kalki) z języka obcego albo niepoprawnej formy, która funkcjonuje w gwarze, żargonie niewielkiego środowiska. Np. **póki co* (kalka z jęz. rosyjskiego, poprawnie: *dziś, teraz, na razie, tymczasem*), **ktoś bierze się za coś* 'ma zamiar coś zrobić' (kalka z jęz. rosyjskiego, poprawnie: *ktoś bierze się do czegoś*).

6. **Innowacje wymieniane**, które powstają w wyniku nietrafnej wymiany składnika na jakiś inny wyraz, np. **wilcza przysługa* (zamiast *niedźwiedzia przysługa*).

²³ Gwiazdka * na początku wyrażenia oznacza formę niepoprawną.

7. **Innowacje rozszerzające**, które polegają na rozszerzaniu zakresu łączliwości składników. Np. zwrot *zapalać świecę, łuczywo* itp. uległ przemianie w *zapalać światło, radio* itp. Pierwotnie czasownik *zapalać* wykazywał łączliwość semantyczną tylko z rzeczownikami oznaczającymi 'to, co może zapłonąć' (np. świeca), ale została ona rozszerzona do łączliwości z rzeczownikami oznaczającymi 'każde urządzenie elektryczne, gazowe, świecące' (np. radio).

Błędy semantyczne

Nieświadoma i niecelowa zmiana znaczenia frazeologizmu powoduje powstanie błędu semantycznego.

Na przykład: użycie zwrotu *potępić (kogoś, coś) w czambuł* w znaczeniu 'potępić jedną osobę, jedną rzecz' jest błędem, ponieważ znaczy on 'potępić wszystkich / wszystko bez wyjątku'. Porównaj: **Posłowie potępił ten projekt w czambuł i jak jeden mąż głosowali przeciw niemu* i zdanie poprawne: *Posłowie potępił w czambuł pomysły ustawodawcze rządu*.

Błędy kontekstowe

Użycie frazeologizmu w niewłaściwym kontekście²⁴ może powodować odwołanie dosłownego znaczenia związku frazeologicznego i nadanie wypowiedzi niepożądanego sensu.

Na przykład: **Telewizję ogląda coraz więcej Polaków, ale radio nie powiedziało jeszcze ostatniego słowa*. Idiom *ktoś nie powiedział (jeszcze) ostatniego słowa* ma znaczenie 'nadal może działać, tworzyć', lecz z powodu niezręcznego kontekstu odżył homonim dosłowny tego zwrotu: 'nie użył słowa, które miało zakończyć wypowiedź'.

Poprawnie zdanie to może brzmieć np.: *Telewizję ogląda coraz więcej Polaków, ale radio jeszcze długo będzie atrakcyjne*.

Paronimy frazeologiczne

Są to związki frazeologiczne o podobnym brzmieniu, podobnej budowie albo podobnym kształcie graficznym, ale mające inne znaczenie.²⁵ Niekiedy świadomie wykorzystuje się je jako środek stylistyczny, głównie w publicystyce i literaturze artystycznej, i wówczas nie są uważane za błędy. Jeżeli są używane nieświadomie i niecelowo, świadczą o małym doświadczeniu językowym,

²⁴ *Kontekst* - tu: część tekstu potrzebna do zrozumienia użytego w nim wyrażenia.

²⁵ Por. Małgorzata Kita, Edward Polański: *Słownik paronimów, czyli wyrazów mylonych*. Warszawa 2004. Autorzy trafnie nazywają paronimy wyrazami (wyrażeniami) blisko-brzmiącymi.

braku wiedzy, nieodpowiednim przyswojeniu frazeologizmów i niewłaściwym ich kojarzeniu ze znaczeniem. Błąd najczęściej polega na myleniu jednego ze składników lub przestawianiu szyku wyrazów.

Na przykład: *Pracownicy winni zaniedbań *pojechali na zieloną trawkę*. Zamiast zwrotu *poszli na zieloną trawkę* 'zostali zwolnieni z pracy' użyto podobnego, który znaczy 'wyjechali z miasta w celach rekreacyjnych'.

**Jasna rzecz, że kiedy przejdziemy przez ulicę, powinniśmy uważać na przejeżdżające samochody*. Zamiast wyrażenia *rzecz jasna* 'oczywiście' użyto formy z przestawionymi wyrazami, która znaczy 'rzecz o jasnej barwie'.

Błędy wyrazowe z pogranicza frazeologii

Polegają one na wprowadzaniu nieuprawnionych połączeń wyrazowych, które na pozór mają wygląd i strukturę frazeologizmu, ale z powodu wypaczonego znaczenia albo niewłaściwej budowy związkami frazeologicznymi nie są.

Należy zwrócić uwagę, że form takich nie uważamy za błędne, jeśli są elementem gry językowej (np. w poezji, dowcipie) albo zostały użyte w szczególnej sytuacji, w której zmienia się znaczenie jednego ze składników. W zdaniu *Ja wspinałem się po skosie, a on prosto do góry* zwrot *wspinać się do góry* (patrz niżej) został użyty poprawnie, ponieważ nadawca tylko tak mógł dokładnie określić odmienność sposobu wspinania się.

Natomiast w zdaniu *Nasz kot wspaniale wspina się do góry* zwrot *wspinać się do góry* jest niepoprawny, bo wspinąć można się w zasadzie tylko do góry. Konstrukcję, w której jeden wyraz powtarza część znaczenia drugiego wyrazu, nazywamy **pleonazmem**.

Na przykład: **cofać się wstecz* (poprawnie: cofać się), **cofać się do tyłu* (poprawnie: cofać się), **wracać z powrotem* (poprawnie: wracać), **wspinać się do góry* albo *w górę* (poprawnie: wspinąć się), **schodzić w dół* (tj. w kierunku do dołu; poprawnie: schodzić), **fakt autentyczny* (poprawnie: fakt), **ciemny mrok* (poprawnie: ciemność; mrok), **masowa epidemia* (poprawnie: epidemia), **okres czasu* (poprawnie: okres; czas), **ówczesne czasy* (poprawnie: owe czasy; tamte czasy), **stuletnia rocznica* (poprawnie: setna rocznica), **zdawać sprawozdanie* (poprawnie: zdawać sprawę; składać sprawozdanie).

Podobnym błędem jest **tautologia**, która polega na dodaniu wyrazu bliskoznacznego (synonimu), czyli powtórzeniu *całych* znaczeń.

Na przykład: **poprawa i polepszenie* (zdrowia, gospodarki itp.; poprawnie: poprawa zdrowia; polepszenie zdrowia itp.), **ranga i znaczenie* (polityczne, społeczne itp.; poprawnie: ranga społeczna; znaczenie społeczne itp.), **toksyczny i trujący* (poprawnie: toksyczny; trujący), **(względy, poglądy, procesy itp.) gospodarcze i ekonomiczne* (poprawnie: względy gospodarcze; względy ekonomiczne itp.).

Trzecim rodzajem błędu tej kategorii jest **paradoks**, w którym znaczenia składników wzajemnie się wykluczają.

Na przykład: **dobra wada* (poprawnie: *wada, która w pewnych sytuacjach jest zaletą*), **ktoś ma negatywne plusy* (poprawnie: *ktoś ma negatywne cechy*), **słaba silna wola* (poprawnie: *słaba wola, brak woli, brak silnej woli*).

Błędy te eliminujemy przez usunięcie niepotrzebnego wyrazu albo zastąpienie całego wyrażenia poprawnym.

Oksymoron (antylogia), tj. figura stylistyczna oparta na metaforycznym przeciwstawianiu znaczeń wyrazów, występuje głównie w poezji i nie jest błędem językowym (np. *gorzkie szczęście, wymowne milczenie*; por. cytaty ze znanej koledy: *Ogień krzepnie, blask ciemnieje*).

Błędy stylistyczne

W wielu słownikach przy hasłach podaje się **kwalifikatory**. Są to informacje o przynależności hasła do określonej dziedziny albo do **typu stylu**. W naszym słowniku najważniejsze typy stylu określają oznaczenia:

<i>książk.</i> (książkowy)	<i>posp.</i> (pospolity, prostacki),
<i>oficj.</i> (oficjalny)	<i>urzęd.</i> (urzędowy, urzędniczy).

Jeśli żaden z tych kwalifikatorów nie występuje przy hasle, to znaczy, że należy ono do typu stylu **starannego**.

W wypowiedzi, w której dbamy o poprawność i chcemy zachować szacunek do odbiorcy, używamy związków frazeologicznych starannych.

Frazeologizmów **książkowych** używamy w zasadzie w języku pisanym, rzadziej w sytuacjach oficjalnych.

Frazeologizmy **pospolite** są używane w swobodnej rozmowie dobrych znajomych, którzy nie muszą dbać o wyrażanie szacunku do siebie. W innych sytuacjach są odbierane jako przejaw braku wychowania i wykształcenia.

Używanie frazeologizmów pospolitych jest przyczyną najczęstszych błędów i usterek stylistycznych. Osoby niewprawne nie odróżniają stylu pospolitego od starannego. Wówczas nieświadomie wprowadzają niezręczne wyrazy lub zwroty, które rażą odbiorcę nastawionego na słuchanie i czytanie wypowiedzi estetycznie lepszych.

Frazeologizmy **oficjalne** są używane w przemówieniach i innych wypowiedziach kierowanych do dużej liczby ludzi, głównie w polityce, w czasie uroczystości, ważnych wizyt itp.

Frazeologizmy **urzędowe** (urzędnicze) występują w języku administracji, także w biznesie. Rażą użyte w innych środowiskach.

Błędem stylistycznym jest używanie wyrazów, wyrażeń i zwrotów należących do jednego stylu, tam gdzie odczuwana jest konieczność użycia form z innego. Brzmiały wtedy pretensjonalnie albo śmiesznie.

Literatura uzupełniająca

1. Bańko M.: *Słownik peryfraz, czyli wyrażen omownych*, Warszawa 2003.
2. Dąbrówka A., Geller E., Turczyn R.: *Słownik synonimów*, Warszawa 2003.
3. Godyń J.: *Od Adama i Ewy zaczynać. Mały słownik biblizmów języka polskiego*, Kraków 1995.
4. Grzenia J.: *Słownik poprawnej polszczyzny*, Świat Książki, Warszawa 2003.
5. Hertz P., Kopaliński W.: *Księga cytatów z polskiej literatury pięknej od XIV do XX wieku*, Warszawa 1975.
6. *Inny słownik języka polskiego*. Red. M. Bańko. T. I i II, Warszawa 2000.
7. Kopaliński W.: *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1985.
8. Kopaliński W.: *Słownik symboli*, Warszawa 1991.
9. Markiewicz H., Romanowski A.: *Skrzydlate słowa*, Warszawa 1990.
10. Markiewicz H., Romanowski A.: *Skrzydlate słowa. Seria druga*, Warszawa 1998.
11. *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*. Red. J. Krzyżanowski. T. I-IV, Warszawa 1969.
12. *Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN*. Red. A. Markowski, Warszawa 1999.
13. Müldner-Nieckowski P.: *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Świat Książki, Warszawa 2003.
14. Pawelec R.: *Wieża Babel. Słownik wyrazów obcych nie tylko dla gimnazjalisty*, Warszawa 1999.
15. Stabryła S.: *Mitologia grecka i rzymska. Słownik szkolny*, Warszawa 1997.
16. Wilamowski M., Wnęk K., Zyblikiewicz L.: *Leksykon polskich powiedzeń historycznych*, Kraków 1998.